

УДК 340.1

Лариса Макаренко,*канд. юрид. наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

*У статті характеризується специфіка правової культури порівняно з культурою взагалі, що ви-
значається особливістю суб'єкта і характером його діяльності, а саме здійсненням суб'єктами пра-
ва діянь, що забезпечують прогресивний правовий розвиток людини в умовах її суспільного життя,
якими є правові цінності як результати цієї діяльності. Зазначено, що суб'єкти права та правові
цінності являють собою суб'єктний та об'єктний складники єдиного феномена правової культури.*

Ключові слова: культура, правова культура, прогрес, суб'єкти права, правові цінності.

Постановка проблеми. Без нових базисних досліджень у теорії держави і права правова культура починає «зникати» інтелектуально, втрачати перспективу, розуміння сутності того, що відбувається у соціально-політичній і безпосередньо юридичній галузях суспільства, що швидко змінюється [1, с. 113-114].

Проблематиці культури взагалі й правової культури зокрема в науковій літературі присвячено так багато публікацій, що тільки їх перелік зайняв би не один десяток сторінок. Упродовж кількох століть феномен правової культури досліджується в різних аспектах і під різними кутами зору. Через це охарактеризувати навіть загальним чином стан досліджень цього феномена надзвичайно складно, а ще складніше об'єктивно визначити ступінь дослідженості поняття правової культури. Для цього мало обмежитися навіть усіма дефініціями правової культури, склавши з них її узагальнене поняття.

Мета статті. Наше завдання полягає в тому, щоб з'ясувати проблемні питання щодо формулювання поняття правової культури і, взявши до уваги певні її аспекти, висвітлити їх у даній статті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сам світ повсякденного життя – це, звичайно, продукт культури, тому що він створюється за допомогою символічних концепцій «упертих фактів», які передаються від покоління до покоління, а також є визнаною сценою й заданою метою наших дій [2, с. 244]. Отже, яким складним не був би феномен культури, фактом є те, що культура – це світ, який створюється люди-

ною, і цим вона відрізняється від природи, яка існує до людини та не створюється її діяльністю.

На думку М. Горєлова, О. Моця, О. Рафальського, культура є істинним багатством кожної людини, кожного суспільства й людства загалом. Вона є організованим досвідом усієї попередньої історії, який акумулює втілення людських здібностей і можливостей, результати рефлексії людей, їхньої творчості, фундамент подальших зусиль. Інтегральний образ культури, її сутність можна зрозуміти в єдності двох взаємозв'язаних полюсів, що переходять один в одний, як постійний процес їх взаємного проникнення. На думку вчених, з одного боку, культура – це найцінніше багатство всього людства, невіддільне від нього як суб'єкта творення, зберігання, відтворення і збагачення культурних надбань, а з другого – вона завжди національна і особистісна. Культура – найбільший скарб кожної нації, інтелектуальний потенціал кожної особистості, що формується шляхом відтворюючої діяльності людини і суспільства, має соціальне призначення та світоглядний характер [3].

Схожої позиції дотримується В. Шейко, зазначаючи, що матеріальна й духовна культури історично мінливі, але на кожному новому етапі розвитку успадковують усе найцінніше від попередньої. Причому відбувається трансляція не тільки від покоління до покоління, а й трансформація загальнолюдської культури в особисту культуру людини. Невипадково деякі вчені визначають духовну культуру як друге народження людини. Вона її виховує, впроваджується в її свідомість і поведінку, душу й тіло, внаслідок чого людина виявляється спочат-

ку носієм культури, а потім, збагачуючи її, стає творцем культури [4, с. 5].

Культура створюється не будь-якими діями людей, а лише тими, які втілюються у прогресивний результат з погляду розвитку людини і людства. У зв'язку з цим принципове значення має розуміння категорії прогресу. У довідкових виданнях слово «прогрес» (лат. *progressus* – рух уперед, розвиток) тлумачиться як розвиток по висхідній лінії, перехід від нижчого до вищого, досконалішого стану (протилежне – регрес), те саме, що поступ; розвиток чого-небудь у бік поліпшення. А похідне від нього слово «прогресивний» тлумачиться як такий, що сприяє прогресу, розвитку нового, передового; поступальний, такий, що розвивається [5, с. 727].

Г. Міненков поняття «прогрес» трактує як тип, спрямованість розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, до більш досконалих форм, виражаючись у їх більш високій організації, адаптації до середовища, зростанні еволюційних можливостей. Про прогрес можна говорити як щодо системи загалом, так і окремих її елементів та параметрів. Поняття «прогрес» співвідносне з поняттям «регрес» – спрямування розвитку, для якого характерні явища деградації, зниження рівня організації, звуження поля можливостей. При цьому автор вказує на особливу складність проблеми критеріїв прогресу.

Науковець зазначає, що в історії соціальної думки можна виокремити два шляхи вирішення проблеми, залежно від того, яке начало вважається вихідним – суспільство чи особистість.

У першому випадку критерієм прогресу визнається становлення соціальних форм, які забезпечують організованість суспільства як цілого, що і визначає положення людини. Як ключову, а іноді єдину умову цього розглядають розвиток продуктивних сил на основі науково-технічного прогресу.

У другому випадку критерій прогресу вбачається у положенні людини в суспільстві, у рівні її свободи, щастя і благополуччя, у соціальному самопочутті та цілісності, ступені індивідуалізації. Другу позицію Г. Міненков називає більш універсальною і гуманістичною, адже особистість у такому разі виступає не як засіб, а як мета і критерій прогресу [6, с. 551-552].

Суб'єкта в аспекті діяльнісної сутності людини розглядає Г. Батищев: людина є суб'єктом діяльності, яка здійснюється в різних формах. Діяльність уявляється вченим як взаємоперехід суб'єкта в об'єкт. Саме в такому суб'єктивно-об'єктивному процесі людина пізнає себе, усвідомлює себе як суб'єкта

предметної діяльності, як творця світу речей та самої себе [7, с. 79-85].

Важливо зазначити, що об'єкти культури реалізують собою цінності, що надають їм характеру чогось належного, такого, що повинно бути, а сутність культури утворює духовне начало. Культура характеризує сферу людського буття і суспільних відносин, забезпечує єдність і цілісність людської діяльності і в такій якості проникає в усі пори соціального організму. Через це й виникає потреба у виокремленні елементів культури як цілісного предмета дослідження.

Специфіку елементів культури культурологи вбачають у тому, що вважають їх фундаментальною властивістю здатність виступати у ролі засобу людської діяльності. У понятті «культура» абстрагується спосіб діяльності, який відрізняє прояви людської активності та не заданий біологічною організацією. Водночас світ культури є світом людських здібностей, «сутнісних сил» людини, а культура постає як механізм суспільства, створений для спадкування і передачі соціальних сил від покоління до покоління, від одного індивіда іншому.

Разом із тим не можна погодитися з думкою А. Коршунова і В. Мантатова, ніби «помилково зводити культуру до застиглої діяльності, вона не так результат, як процес» [8, с. 277-278]. Якщо поняттям культури охоплювати і процес діяльності, і його результат, то складно буде відрізнити дане поняття від поняття «життєдіяльність людини». Передати наступним поколінням можна лише результати діяльності і, зокрема, її методи, технології, людські навички, але не сам процес фактичної діяльності в реальному теперішньому часі. Самі автори називають культурою «світ об'єктивованих форм, акумуляцію суспільно-історичного досвіду», «світ суб'єктивних смислів», який функціонує відповідно до об'єктивних соціальних закономірностей «як результат індивідуальної творчості». А соціокультурна реальність розглядається ними, з одного боку, як «світ індивідуальних і неповторних явищ», а з іншого боку – як «світ цінностей, що мають загальну значимість».

Вважаємо за необхідне звернути увагу на точку зору відомого американського вченого Т. Парсонса, який зазначає, що цінності – це найвищі принципи, які виробляє будь-яка соціальна система для збереження своєї єдності й цілісності, забезпечення саморегуляції і консенсусу як у різних підсистемах, так і в системі в цілому [9, с. 30].

У науковому дискурсі найбільш поширеним і прийнятним є твердження, згідно з яким цінності є предметом потреб та інтер-

есів людини. Такими предметами виступають речі, явища чи ідеї, думки. Залежно від цього виділяють дві групи цінностей: *матеріальні*, які пов'язані із задоволенням суто практичних потреб, а тому їх мірилом виступає практична корисність предметів (знаряддя і засоби праці, предмети і речі безпосереднього споживання); *духовні*, які, у свою чергу, можуть бути пізнавальними, науковими, естетичними, художніми, моральними (ідеї, теорії, думки: політичні, правові, моральні, естетичні, філософські, релігійні, екологічні тощо). Тобто, на думку А. Шаган, сформувано визначення цінностей як ідей, норм, процесів, відносин матеріального і духовного порядку, які мають об'єктивну позитивну значимість і здатні задовольняти певні потреби людей. Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. У даному контексті особисті цінності виступають своєрідною конкретизацією цінностей суспільства, причому вид і ступінь цієї конкретизації залежать як від рівня розвитку особистості, так і від позиції особистості в соціальній системі. Цінності людини є тією ланкою, що пов'язує її суспільне та індивідуальне життя [10, с. 142].

Враховуючи все викладене вище, можемо стверджувати таке: культура – це система створених людською діяльністю матеріальних і духовних цінностей, що являє собою суспільний спосіб (форму) здійснення прогресивного розвитку людини, людства і умов їх існування та життєдіяльності.

Даною дефініцією поняття культури, на наш погляд, охоплюються усі ті визначення, які наводять у наукових джерелах. Таким чином, основним фактором культури виступає людина та її діяльність. Саме цей фактор «цементує» усі ті аспекти, які в культурі відзначають різні автори (культура як сукупність усіх видів діяльності людини; культура як правила та форми поведінки, в тому числі групові тощо; культура як спосіб і чинник прилаштування людини й суспільства до природних умов з метою виживання; культура як вираження способу життя, досягнень та світоглядних установок; культура як сукупність ідей, цінностей, символів, тощо). Цей же фактор поєднує два напрями в розумінні культури, один з яких розглядає її в контексті діяльності, як специфічний спосіб взаємодії людини з оточуючим середовищем, а другий – як сферу, що включає продукти духовної творчості людей, відповідно до яких вибудовується буття людини [8, с. 274-275].

Запропоноване формулювання відображає культуру як цілісний феномен – складну

систему, що має власну структурну будову. У системі культури виділяється специфічна підсистема прийомів, процедур, норм, які організують діяльність людей та їхню взаємодію, упорядковуючи дану діяльність і взаємодію в якості нормативних регуляторів людської поведінки.

Уся сфера культури «обертається» навколо діяльного суб'єкта – людини, як навколо своєї «осі», оскільки цей суб'єкт своєю діяльністю наповнює світ культури, розвиває і змінює його, водночас розвиваючись сам. У такому розумінні людина виступає як міра всіх речей та головна цінність культури. У свою чергу людина виступає як міра всіх речей тільки через свою активність щодо них, яка залежить від міри її свободи. Зі зростанням міри свободи людини більшого розвитку набуває також світ культури [11, с. 158].

Разом із тим, вказує І. Гобзов, теоретичний аспект передбачає з'ясування вихідної категорії вивчення людини. Адже багато філософів починали з людини, розглядаючи її у відриві від соціальної дійсності. Проте не людина виступає як вихідна категорія, а суспільні відносини. Коли ми вирішили знати, що являв собою звичайний громадянин античної Греції, про що думав, який спосіб життя вів тощо, то на ці питання можна відповісти лише тоді, коли нам буде відома соціальна дійсність, яка оточувала античну людину. Адже біологічно вона мало чим відрізнялася від свого сучасного «родича», але духовно, психічно вона зовсім інша. І коли б вона ожила, то опинилася б у зовсім незрозумілому їй світі. Чому? Тому що вона жила в абсолютно інших соціальних умовах, мала інший суб'єктивний світ, орієнтувалася на інші цінності тощо.

Таким чином, суспільні відносини – це ключ до вивчення людини. Але це не означає, що всі люди однакові в одних і тих самих соціальних умовах. Якщо людина є біосоціальна істота, то особистість – це соціальна істота, а людина стає особистістю лише в суспільстві, вона є особистістю як носій розуму, свідомості. І чим повніше у людини розвинена свідомість та самосвідомість, тим повніше виглядає особистість.

Інші риси особистості – орієнтація в суспільстві, особиста гідність, а також здатність нести відповідальність за свої вчинки і дії. Вказані риси, з точки зору даного автора, є атрибутивними властивостями будь-якої особистості, завдяки яким вона являє собою індивідуальність [11, с. 159-160].

Е. Соловійов підкреслює, що в індивідуальності ми цінуємо її самобутність, а в особистості – самостійність, чи автономію [12, с. 87]. Індивідуальність – суб'єкт

покликання, тобто стану, коли право перетворюється в обов'язок, для неї характерна установка на самореалізацію (самоздійснення). Це індивід, що соціальніший за наявного соціуму. Зовнішньому авторитету протиставляється надособистісна примусовість совісті, віри, смаку [13, с. 170].

Особистість формується на основі індивідуальності. Це – суб'єкт прав чи права (якщо сутність права бачити в правах людини), а отже, суб'єкт свободи. Її відмінною рисою є прагнення до власної і повага до чужої незалежності. Саме з образом людини як особистості корелюється право. Адже сутність права вимагає визнання морально-автономним суб'єктом його моральної самостійності (свободи) як попередня довіра до волі й самодисципліни кожного людського індивіда [14, с. 52].

Погоджуємось із думкою С. Максимова про те, що право, здавалося б, байдужне до внутрішнього світу людини, не може функціонувати і розвиватися без особистісно розвинутих людей, здатних сказати: «На тім стою і не можу інакше». Воно просить таких людей вирішувати самостійно, що для них значимо, цінно й вигідно, визнаючи за ними таку здатність. Гарантуючи простір для здійснення цих здібностей, тим самим стимулює «виробництво» особистісно розвинутих індивідів. Без особистісно розвинутого суб'єкта права сучасна правова культура була би просто неможливою. Хоча реальні індивіди можуть не мати якості автономного суб'єкта, але сутність права полягає в презюмуванні цих якостей кожній людині («кожному»). Тому право орієнтується на образ людини як особистості. Ця ідея особистості як суб'єкта права виступає як «належного», ідеалу для права [13, с. 171].

З поведінки людей у рамках тих чи інших суспільних відносин складаються певні правила. Цим правилам владні суб'єкти надають своєю діяльністю значення правових норм, що формулюються у відповідних нормативно-правових актах (джерелах права). Нормативні акти застосовуються суб'єктами влади в процесі правового регулювання суспільних відносин, а також реалізуються невідними учасниками відповідних правовідносин. Таким чином, правове життя становлять різні способи діяльності суб'єктів: правотворча (нормотворча), правозастосовна та правореалізаційна.

Загальне поняття правової культури можна сформулювати таким чином: правова культура – це система створених діяльністю суб'єктів права духовних цінностей, що виступає як спосіб (форма) здійснення прогресивного правового розвитку людини,

людства та суспільних умов їх життєдіяльності.

У цьому визначенні поняття правової культури постає як поняття видове по відношенню до родового поняття культури взагалі.

Висновки

Специфіка правової культури порівняно з культурою взагалі визначається особливостями суб'єкта і характером його діяльності, а саме здійсненням суб'єктами права діянь, що забезпечують прогресивний правовий розвиток людини в умовах її суспільного життя, якими є правові цінності як результати цієї діяльності.

Суб'єкти права та правові цінності являють собою, таким чином, суб'єктний та об'єктний складники єдиного феномена правової культури. У цьому знаходить своє вираження поєднання в культурі як такої суб'єктивного і об'єктивного, а також набуває розвитку наведена вище думка І. Яковюка про те, що правова культура розвивається за власною логікою, за своїми внутрішніми законами завдяки її носіям (суб'єктам), які, створюючи, розвиваючи і зберігаючи правові надбання, самі перебувають під їх впливом, створюючи, утверджуючи, зберігаючи і транслюючи правові цінності [15, с. 649].

Разом із тим запропоноване визначення правової культури «примирює» два напрями теоретичних поглядів на культуру, один з яких у центр її розуміння ставить категорію діяльності, розглядаючи культуру як специфічний спосіб взаємодії людини з оточенням, а другий передбачає розуміння культури як сфери ідеального, що включає продукти духовної творчості людей (символів, ідей, цінностей), відповідно до яких складаються відносини дійсності, вибудовується буття людини [16, с. 21].

Список використаних джерел:

1. Клімова Г. П. Про типологію правової культури. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2012. № 2 (12). С. 111-119.
2. Schutz A. The Problem of Social Reality. Collected Papers. The Hague: Martinus Nijhoff, 1962. Vol. 1. 361 p.
3. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Українська етнічна нація. К. : Еко-продакшн, 2012. 192 с.
4. Шейко В. М. Креативна модель освіти сучасної цивілізації: загальнокультурологічні, етнокультурні й етнопедagogічні аспекти. Культура України. 2014. Випуск 47. С. 4-13.
5. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / за заг. ред. проф. В. В. Дубічинського. Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с.

6. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Мн. : Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.
7. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип. Проблема человека в современной философии. М., 1969. С. 79–85.
8. Коршунов А. М., Мантатов В. В. Диалектика социального познания. М. : Политиздат, 1988. 383 с.
9. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии. Социология сегодня. М. : Прогресс, 1965.
10. Шаган А. К. Ценностный аспект формирования гражданской культуры. Вісник НАКККіМ. 2014. № 3. С. 140-144.
11. Гобозов И. А. Введение в философию истории. 2-е изд., перераб. и доп. М. : ТЕИС, 1999. 363 с.
12. Соловьев Э. Ю. Личность и право. Вопросы философии. 1989. № 8.
13. Максимов С. І. До проблеми правової людини. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 року). Львів: Край, 2007. С. 166-175.
14. Соловьев Э. Ю. От обязанности к призванию, от призвания к праву. Одиссей. Человек в истории. М.: Наука, 1990. С. 48-56.
15. Яковюк І. В. Правова культура як характеристика якісного стану правової системи. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х. : Право, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 640-663.
16. Кармин А. Основы культурологии: морфология культуры. СПб. : Лань, 1997. 512 с.

В статтє характеризується специфика правовой культуры по сравнению с культурой вообще, что определяется особенностью субъекта и характером его деятельности, а именно осуществлением субъектами права действий, обеспечивающих прогрессивное правовое развитие человека в условиях общественной жизни, какими являются правовые ценности как результаты этой деятельности. Отмечено, что субъекты права и правовые ценности представляют собой субъектную и объектную составляющие единого феномена правовой культуры.

Ключевые слова: культура, правовая культура, прогресс, субъекты права, правовые ценности.

The article characterizes the specificity of the legal culture compared to the culture in General that is determined by the peculiarity of the subject and the nature of its activities, namely the implementation by subjects of actions, which provides a progressive legal development in the conditions of social life what are the legal values as the results of this activity. Provided that the subjects of law and legal values are, thus, subject and object components of a single phenomenon of legal culture.

Key words: culture, legal culture, progress, subjects of law, legal values.

